

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»**

СИЧЕВСЬКИЙ Антон Олександрович

УДК 94 (477.42) «1945/1991»

**СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ НА ЖИТОМИРЩИНІ
У 1945–1991 РР.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Острог – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Венгерська Вікторія Олексіївна,
Житомирський державний університет ім. І. Франка,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Борщевич Володимир Трохимович,
Рівненське обласне відділення товариства «Меморіал»
ім. В. Стуса, голова;

кандидат історичних наук, доцент
Смирнов Андрій Іванович,
Національний університет «Острозька академія»,
доцент кафедри історії.

Захист відбудеться «__30__» жовтня 2015 р о 13 год на засіданні спеціалізованої вченої ради К 48.125.02 у Національному університеті «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Автореферат розісланий «28» вересня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. П. Яремчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В сучасній Україні різні релігійні об'єднання більшою чи меншою мірою беруть участь у суспільно-політичних процесах, демонструючи при цьому почасти протилежні позиції щодо націотворчого, соціокультурного, духовно-морального розвитку держави. В останні роки особливу стурбованість викликають спроби антиукраїнських сил утвердити у свідомості частини соціуму ідеологічно шкідливу доктрину «русского мира»; доволі небезпечною є також діяльність окремих тоталітарних сект. За таких обставин державна релігійна політика, спрямована на реалізацію прав і свобод віруючого населення та задоволення потреб вірян традиційних церков і послідовників неорелігійних рухів, має корелюватись із завданням захисту національних інтересів. Цілком очевидно, що вивчення історичного досвіду суспільно-релігійних змін, зокрема тих, які відбулися в умовах радянської дійсності, сприятиме виробленню більш ефективної моделі державно-церковних відносин, досягненню оптимальних шляхів вирішення проблеми громадянської консолідації.

Запропонована тема має значний науковий інтерес, оскільки у вітчизняній науці залишається недостатньо вивченою. В історико-релігієзнавчій літературі життя росіян-старообрядців досліджуваного періоду висвітлено фрагментарно: обмежується загалом поданням статистичних даних, історичних довідок переважно у всеукраїнському контексті. Між тим, регіональна специфіка, національна ідентичність, етноконфесійні особливості старообрядницьких громад належним чином не розкриваються. У цьому зв'язку зростає потреба у ґрунтовних краєзнавчих роботах у межах усіх регіонів України як базових для написання узагальнюючих праць з історії.

Наукове завдання дисертації полягає у дослідженні внутрішнього устрою старообрядницьких громад Житомирської області в 1945–1991 рр., аналізі умов та обставин провадження антирелігійної політики щодо них державними органами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (державний реєстраційний номер 0111U008523).

Метою дисертаційної роботи є з'ясування історичних трансформацій старообрядницької етноконфесійної спільноти на Житомирщині в умовах антирелігійної політики комуністичного режиму періоду 1945–1991 рр.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких **завдань:**

- розкрити специфіку віросповідних основ та визначити особливості обрядово-культової практики різних напрямків старообрядництва;
- охарактеризувати побутові та морально-релігійні звичаї і традиції старообрядців;

- реконструювати мережу старообрядницьких громад, простежити динаміку і тенденції змін кількісних та якісних показників;
- проаналізувати склад священнослужителів Древлеправославної Церкви Христової та інституту духовних наставників поморської та федосіївської згод на Житомирщині;
- охарактеризувати керівні органи управління старообрядницьких громад;
- з'ясувати соціально-матеріальне становище і фінансову діяльність старообрядців;
- визначити напрямки, форми і методи партійно-державної релігійної політики щодо духовенства та віруючих старообрядницьких громад;
- простежити акції зі зняття старообрядницьких громад з реєстрації;
- визначити систему державних органів, яка забезпечувала знищення мережі старообрядницьких громад Житомирщини.

Об'єктом дослідження є зміст партійно-державної релігійної політики щодо старообрядців та внутрішньоконфесійного життя старообрядницьких громад різних напрямків, а **предметом** – старообрядницькі громади на Житомирщині у 1945–1991 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1945–1991 рр. Нижня межа обумовлена початком визначення ставлення комуністичного режиму щодо старообрядців у перші повоєнні роки, а верхня – новим курсом релігійної політики уряду незалежної України.

Територіальні межі дослідження визначені адміністративно-територіальним поділом Житомирської області періоду 1945–1991 рр.

Методи дослідження. У реалізації вивчення проблеми застосовувалися принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Методологічна основа ґрунтується на принципах історизму, науковості та світоглядного плюралізму. У дисертації застосовано такі методи: аналізу і синтезу, архівної евристики, компаративістики, діахронний, герменевтичний, системно-структурний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, просопографічний, математичної статистики, систематизації та узагальнення. Було залучено також міждисциплінарний інструментарій, зокрема методи соціології релігії, включеного спостереження та вільного інтерв'ювання, які активно використовувалися в ході історико-етнографічної роботи. Більш докладно методологічні засади дослідження розкрито у першому розділі роботи.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає насамперед у тому, що *вперше* у вітчизняній історіографії дослідницька увага зосереджена на всебічному висвітленні історії старообрядницьких громад 1945–1991 рр. у межах однієї області. Вивчення мережі старообрядницьких громад дало можливість виявити, що на Житомирщині переважну більшість склали послідовники поморської безпопівської згоди, а частка безпопівців-федосіївців та попівців білокриницької згоди була незначною. Загалом росіяни-старообрядці як етноконфесійна спільнота становили незначний відсоток населення області та впливу на релігійне життя поза межами власного компактного проживання не мали.

На основі опрацювання різнопланової літератури, залучення архівних документів та матеріалів історико-експедиційної роботи *удосконалено результати попередніх досліджень* про те, що старообрядці дотримувались традиційних для них звичаїв, обрядів, релігійних практик й у цілому зберегли свою етноконфесійну ідентичність. Разом з тим з'ясовано, що на Житомирщині кожна старообрядницька згода виявляла власну обрядово-культову специфіку.

В дисертації *отримали подальший розвиток* висновки вчених щодо антирелігійної кампанії комуністичного режиму на Житомирщині, яка однаковою мірою спрямовувалась передусім на скорочення мережі усіх релігійних об'єднань та атеїзації суспільства. У процесі суспільно-релігійних змін останніх років перебудови, на відміну від православних, католицьких, протестантських церков, старообрядці не змогли відновити доволі значну мережу громад повоєнних років й на початку 1990-х рр. залишалися на маргінесі релігійного життя області.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Комплексне дослідження життя старообрядницьких громад у межах окремого регіону є внеском у розвиток історико-краєзнавчої науки. Висновки, основні ідеї та фактичний матеріал дослідження поглиблюють наукові розробки з історії релігії в цілому та історії України зокрема. Результати дослідження можуть бути використані при написанні програм, курсів та спецкурсів вищої школи з історичних, релігієзнавчих, етнополітичних та соціологічних дисциплін.

Одержані результати, на наш погляд, сприятимуть поліпшенню існуючої моделі державно-церковних стосунків, а отже – й стабільному розвитку поліконфесійного українського соціуму, зміцненню Української державності, подальшому становленню громадянського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження знайшли відображення у доповідях і виступах на II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий діалог «Схід-Захід» (Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.); V Всеукраїнській науковій конференції «Вайнгортівські читання» «Україна: надбання культурної спадщини» (Полтава, 14–15 листопада 2013 р.); VI Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 15–16 листопада 2013 р.); XII міжнародному семінарі «Релігія та громадянське суспільство: між фундаменталізмом і секуляризацією» (Ялта, 20–25 листопада 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історичні регіони України: минуле та сучасність» (Харків, 28–29 листопада 2013 р.).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 14 статей, 7 із яких – у фахових виданнях, 1 – у закордонному журналі, 6 – в інших наукових виданнях (з них 1 – у співавторстві).

Структура дисертації обумовлена поставленими метою і завданнями. Робота складається із вступу, чотирьох розділів основної частини (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Основний зміст дисертації становить 177 сторінок. Список використаних джерел та літератури включає 400 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету та основні завдання, об'єкт і предмет, хронологічні рамки й територіальні межі, методи дослідження, його наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» здійснено історіографічний аналіз, охарактеризовано джерельну базу дисертації і визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми» з'ясовано ступінь висвітлення теми у науковій літературі, підкреслено відсутність комплексних праць з проблеми у зарубіжній та вітчизняній історіографії.

Відповідно до проблемно-хронологічного порядку історіографію умовно розподілено на три основні групи: 1) радянську; 2) зарубіжну; 3) сучасну українську.

Радянська історіографія характеризується надмірною ідеологізацією взаємин держави з релігією й відповідною негативною стереотипною оцінкою явища старообрядництва, його «шкідницької» ролі в радянському суспільстві. До відповідної тематики радянські дослідники звернулися з кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. Для авторів цього періоду старообрядництво видавалося лише частиною сектантського руху. Так, І. Узков обстоював думку, що старообрядці були «найдавнішою обрядово-церковною сектою», яка не мала тенденцій до кількісного зростання¹. Позицію І. Узкова підтримував В. Лаптьонок, який вважав, що старообрядництво було відсталою сектою².

На початку 1960-х рр. радянські автори ставили старообрядництво в один ряд з іншими, за їхнім означенням, «сектами», серед яких були меноніти, баптисти, євангельські християни, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники і духовні християни. Старообрядництво, не дивлячись на застарілу термінологію, від якої науковці та державні органи відмовилися ще у Російській імперії, радянський дослідник Ф. Гаркавенко синонімічно називав «розкольницьким». На жаль, праця цього автора «Что такое религиозное сектантство» була написана з позицій, близьких до войовничого атеїзму. Старообрядців він характеризував як релігійних фанатиків, а їхні звичаї та побут він висміював і називав їх ворожими для утвердження «соціалістичної дійсності»³.

Схожі ідеї та висновки містяться й у книзі Ф. Федоренка «Секты, их вера и дела». Разом з тим, автор подав важливі статистичні та фактичні відомості. Так, він констатував, що в Радянському Союзі чисельність старообрядців не перевищувала 1 млн. осіб. Характеризуючи попівський напрям старообрядництва,

¹ Узков И. Н. Современное сектантство и его идеология / И. Н. Узков // Наука и религия (сборник стенограмм лекций, прочитанных на Всесоюзном совещании-семинаре по научно-атеистическим вопросам). – М. : Первая образцовая типография имени А. А. Жданова Московского городского Совнархоза, 1957. – С. 395.

² Лаптьонок В. Д. Правда о религиозном сектантстве / В. Д. Лаптьонок. – Минск : Типография им. Сталина, 1960. – С. 14–15.

³ Гаркавенко Ф. И. Что такое религиозное сектантство / Ф. И. Гаркавенко. – М. : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1961. – С. 108–113.

Ф. Федоренко відзначав його пристосуванство до радянських умов життя. Аналізуючи безпопівство, автор наголошував на особливому формалізмі в релігії, суворому виконанні всіх обрядів, а також нетерпимості членів безпопівських згод одне до одного та до попівців. Поступова відмова від виконання приписів віровчення і обрядів в окремих громадах, на думку Ф. Федоренка, була свідченням відмирання старообрядництва⁴.

У радянській історіографії найбільш ґрунтовними дослідженнями становища старообрядництва в СРСР після Другої світової війни стали монографії А. Катунського⁵ і В. Міловідова⁶. Ці праці, які вийшли друком у 1970-х рр., були написані на основі широкої джерельної бази та мали надзвичайно вагоме значення для наукового розуміння суті старообрядництва.

А. Катунський детально описав історію, організацію, ідеологію, культ і психологію старообрядництва у радянський період. Особливо цінною є інформація щодо структури і діяльності старообрядницьких громад білокриницької, поморської та федосіївської згод в СРСР. Автор відзначав глибоку кризу старообрядництва, що мала основний вияв у зменшенні кількості віруючих. Ідеї власної обраності, що були невід'ємним елементом старообрядницького світобачення, А. Катунський відкрито називав шовінізмом. Разом з тим, автор вказував, що старообрядці мали нейтральне або прихильне ставлення до радянської влади, підтримували її внутрішню та зовнішню політику. Автор вважав, що до 1970-х рр. модернізація зачепила усі сторони побуту старообрядців. Керівництво громад або ж офіційно дозволяло проводити зміни, або ж просто давало «мовчазну згоду» на нововведення. Зокрема, це стосувалося носіння сучасного одягу та бриття бороди.

У книзі «Современное старообрядчество» В. Міловідов охарактеризував білокриницьку згоду загалом в СРСР як достатньо сильну старообрядницьку течію помірковано консервативного напрямку. Глибоку кризу безпопівщини автор вбачав у відсутності єдиної релігійної організації, а наявна локальна децентралізована структура не могла охопити тих віруючих, які змінювали місце проживання. Федосіївська згода, найрадикальніше відгалуження безпопівщини, за твердженням дослідника, перебувала на стадії занепаду, так як її послідовники поступово переходили до складу поморської згоди.

В узагальнюючих працях радянських авторів А. Белова, В. Мезенцева, Л. Митрохіна, В. Чертихіна⁷, В. Комарова, А. Черткова⁸, С. Сказкіна⁹, В. Бондаренко,

⁴ Федоренко Ф. И. Секты, их вера и дела / Ф. И. Федоренко. – М. : Политиздат, 1965. – С. 102–105, 112.

⁵ Катунский А. Е. Старообрядчество / А. Е. Катунский. – М. : Политиздат, 1972. – 120 с.

⁶ Миловидов В. Ф. Современное старообрядчество / В. Ф. Миловидов. – М. : Мысль, 1979. – 126 с.

⁷ Беседы о религии и знании. Попул. учебник. Изд. 4-е, переработ / [Белов А. В., Мезенцев В. А., Митрохин Л. Н., Чертихин В. Е.]. – М. : Политиздат, 1967. – 319 с.

⁸ Комаров В. Н. Беседы о религии и атеизме. Книга для учителя / В. Н. Комаров, А. Б. Чертков. – М. : «Просвещение», 1975. – 263 с.

⁹ Настольная книга атеиста / С. Ф. Анисимов, Н. А. Аширов, М. С. Беленький и др.; Под общ. ред. С. Д. Сказкина. – 6-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1981. – 448 с.

А. Косянчука, В. Фомиченко¹⁰, Н. Гордієнко¹¹, М. Мчедлова¹² з'ясовувалися тенденції радянських антирелігійних кампаній, визначалися форми, методи та напрями релігійної політики влади. Становлення нової радянської обрядовості на території Житомирської області було розглянуто В. Острожинським¹³.

Важливою для дослідника старообрядництва в СРСР є сучасна зарубіжна спеціальна література. Російська дослідниця О. Фішман показала детальну картину віросповідних аспектів безпопівців-федосіївців¹⁴. Цікавими є положення щодо збереження ідентичності старообрядцями, представлені у статтях російських дослідниць О. Попової та Є. Курзіної¹⁵. Інформація щодо минулого громад старообрядців-попівців СРСР, яка має непосредний стосунок й до попівців Житомирщини, презентована у науковій статті російського дослідника А. Чібисова¹⁶, який описував тенденції розвитку Древлеправославної Церкви Христової в 1941–1949 рр., і старообрядницькому енциклопедичному словнику С. Вургафта та І. Ушакова¹⁷. Обрядовість старообрядців у зв'язку зі змінами релігійної свідомості в 1980-х – на початку 1990-х рр. розглядали білоруські дослідниці Т. Короткая, Є. Прокошина, А. Чудникова¹⁸. Віросповідні основи та культове приладдя старообрядців проаналізували провідні білоруські діячі старовірів поморської згоди Є. Лепешин, П. Орлов та М. Шиков¹⁹. Цінні відомості про релігійне життя старовірів містяться у працях польського історика та філолога Є. Іванця, який подав розгорнуту інформацію про старообрядницьку традицію виготовлення та використання книжок, свічок, роль кадильниці, обряди

¹⁰ Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / Бондаренко В. Д., Косянчук А. С., Фомиченко В. В. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 127 с.

¹¹ Гордиенко Н. С. Основы научного атеизма: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов / Н. С. Гордиенко. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.

¹² Научный атеизм: Учеб. пособие для системы полит. учебы / Под ред. М. П. Мчедлова. – М. : Политиздат, 1988. – 303 с.

¹³ Острожинский В. Е. Обрядность в нашей жизни / В. Е. Острожинский. – М. : Политиздат, 1980. – 55 с.

¹⁴ Фишман О. М. Жизнь по вере: тихвинские карелы-старообрядцы / О. М. Фишман. – М. : «Индрик», 2003. – 408 с.

¹⁵ Попова О. В. Этнокультурный компонент локальной этнокультурной группы (на примере старообрядчества Южного Урала) [Электронный ресурс] / О. В. Попова // Всероссийская научно-методическая конференция «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры». – Режим доступа к статье : http://conference.osu.ru/assets/files/conf_reports/conf9/170.doc; Курзина Е. С. Развитие археографических экспедиций как типа научно-исследовательской деятельности в конце XX – начале XXI вв. (изучение культуры и истории нижегородского старообрядчества экспедициями ИРиСК) [Электронный ресурс] / Е. С. Курзина // Рябининские чтения – 2003. – Режим доступа к статье : <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-2003/95.html>

¹⁶ Чибисов А. В. Тенденции развития древлеправославной церкви в СССР (1941–1949 гг.) / А. В. Чибисов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2011. – Серия 4: История. – № 1 (19). – С. 39–46.

¹⁷ Вургафт С. Г., Ушаков И. А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря [Электронный ресурс] / С. Г. Вургафт, И. А. Ушаков // Семейские – староверы Забайкалья. – Режим доступа к словарю : http://www.semeyskie.ru/en_v.html

¹⁸ Короткая Т. П. Старообрядчество в Беларуси / Короткая Т. П., Прокошина Е. С., Чудникова А. А. – Минск : Наука и техника, 1992. – 118 с.

¹⁹ Лепешин Е. Лестовка / Е. Лепешин // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2007. – № 1 (8 апреля). – С. 11–12; Орлов П. Образ жизни христианина / П. Орлов // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2007. – № 2 (28 августа). – С. 1–3; Шиков М. М. Церковные правила о том, чтобы не молиться вместе с иноверными / М. М. Шиков // Вестник Центрального совета Древлеправославной Поморской Церкви в Республике Беларусь. – 2010. – № 10 (7 октября). – С. 16–20.

хрещення та поховання²⁰.

Сучасні українські вчені з нових концептуальних позицій дослідили різні аспекти суспільно-релігійних змін, державно-церковних відносин і етноконфесійних особливостей. Між тим, старообрядницька проблематика періоду 1945–1991 рр. не стала предметом спеціальних наукових студій.

У вивченні питання партійно-державної релігійної політики комуністичного режиму та тих суспільно-релігійних змін, що відбулися наприкінці «перебудови», значну роль відіграли узагальнюючі праці В. Войналовича²¹ і П. Бондарчука²².

Серед монографічних робіт краєзнавчого характеру вагоме значення у дослідженні релігійного життя власне Житомирщини має праця С. Жилюка та Л. Паніної. У ній змістовно висвітлено партійно-державну релігійну політику в області, визначено роль і місце кожного релігійного об'єднання, в тому числі побіжно й старообрядницьких, у процесі суспільно-релігійних змін періоду 1970-х – 1990-х рр.²³

Особливо інформативною є студія С. Таранця, підготовлена на основі матеріалів історико-археографічної експедиції, проведеної автором серед старовірів Житомирщини у 1998 р. Першорядного значення має твердження автора, що під час гонінь радянської влади старообрядці переходили на конспіративні підходи до організації релігійного життя²⁴. Історію житомирської громади поморців стисло розглядав М. Бабичев. Описуючи провідних членів громади, автор подав відомості про релігійну освіту духовного наставника В. Осипова²⁵. Весільні та поховальні обряди старовірів Житомирщини докладно висвітлено у статтях І. Сінельнікова, в основу яких покладено спостереження за відправами старовірів-поморців с. Російські Пилипи (нині – Пилипівка) Чуднівського району Житомирської області²⁶.

Отже, історіографічний аналіз проблеми дозволяє констатувати відсутність

²⁰ Iwaniec E. Chrzest u staroobrzędowców (2) / E. Iwaniec // Przegląd Prawosławny. – 1992. – № 3. – S. 12–14; Iwaniec E. Chrzest u staroobrzędowców / E. Iwaniec // Przegląd Prawosławny. – 1992. – № 2. – S. 23–24; Iwaniec E. Kadzielnica u staroobrzędowców / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1988. – № 11. – S. 10; Iwaniec E. Księgi religijne staroobrzędowców / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1988. – № 5. – S. 1, 4; Iwaniec E. Świece cerkiewne (Staroprawosławne tradycje u staroobrzędowców) / E. Iwaniec // Tygodnik Podlaski. – 1987. – № 7. – S. 7; Iwaniec E. Wierzenia i obrzędy grzebalne wczoraj i dziś u staroobrzędowców na ziemiach polskich / E. Iwaniec // Chrześcijański Wschód a kultura polska / Red. Ryszard Łużny. – Lublin, 1989. – S. 103–124.

²¹ Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.

²² Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.; Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / [Бондарчук П. М., Даниленко, Крупина В. О., Кубальський О. Н.]; відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.

²³ Жилюк С. І. Релігійне життя Житомирщини наприкінці 1970-х – початку 1990-х рр.: Монографія / С. І. Жилюк, Л. І. Паніна. – Острогор : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – С. 103–108.

²⁴ Таранец С. Историко-археографическая экспедиция на Житомирщину июля 1998 года / С. Таранец // Судьба старообрядчества в ХХ – начале ХХІ вв.: история и современность: сборник научных трудов и материалов / НАН Украины, Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Музей истории и культуры старообрядчества Украины; [отв. ред. и сост. С. В. Таранец]. – К. : Віпол, 2013. – Вып. 6. – С. 200–201, 203.

²⁵ Бабичев Н. Древлеправославная Поморская Церковь Житомирщины / Н. Бабичев // Меч духовный. – 2004. – № 13 (июль–сентябрь). – С. 7.

²⁶ Сінельніков І. Г. Весільний обряд росіян-старовірів Житомирщини / І. Г. Сінельніков // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум, 2011. – № 2. – С. 140–145; Сінельніков І. Г. Родинна обрядовість росіян-старообрядців Житомирщини: поховальний обряд та голосіння / І. Г. Сінельніков // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 15. – С. 165–174.

комплексних узагальнюючих праць з історії старообрядництва на Житомирщині впродовж 1945–1991 рр. Наукові праці з досліджуваного періоду містять загалом фактичний матеріал лише із окремих аспектів теми. Такий стан наукової розробки проблеми закономірно вимагає розширення джерельної бази відповідних досліджень.

Аналіз опублікованих і неопублікованих документальних даних центральних, обласних архівів та матеріалів експедиційної роботи здійснено у *підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження»*.

Джерельна база дослідження представлена корпусом неопублікованих і опублікованих документальних даних. За своїм походженням неопубліковані архівні джерела умовно можна поділити на такі групи: 1) документи вищих органів влади (постанови, розпорядження, резолюції, листування, звіти, аналітичні довідки, інструкції ЦК КПУ, інструктивні листи Ради у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР (далі – РСРК), інформаційні звіти та плани роботи уповноважених РСРК по УРСР); 2) документи місцевих органів влади (накази та звіти обласного уповноваженого РСРК); 3) документи релігійних організацій та установ (документи щодо особового складу священнослужителів і керівництва громадами, матеріального забезпечення громад, стану культових споруд, списки віруючих).

Основний корпус неопублікованих джерел з проблеми взаємин держави і старообрядницьких громад на території Житомирської області в 1945–1991 рр. знаходиться на зберіганні у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та Державному архіві Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.).

Документи ЦДАГО України містять інформацію щодо релігійної політики радянської влади, системи органів державного контролю за релігійними об'єднаннями, атеїстичної пропаганди та агітації, втручання партійно-державних органів у внутрішні справи старообрядницьких громад і проведення антирелігійних кампаній. Архівні справи ЦДАВО України дозволяють більш виразно чітко відобразити становище старообрядницьких громад на Житомирщині у 1945–1991 рр. У них подано статистичні відомості про кількість громад та віруючих, їхній образ релігійного і побутового життя, внутрішні конфлікти, взаємини влади та віруючих, які часто переростали у протистояння.

Документи з Держархіву Житомирської обл. значно розширюють інформацію, знайдену в ЦДАВО України. Перш за все це пояснюється тим, що тут містяться джерела щодо діяльності уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Житомирській області. Особливо цінними є документи, що складають архівну колекцію «Релігійні общини старообрядців на території Житомирської області (1944–1991)» (Держархів Житомирської обл., Ф. р-6630). Справи з архівної колекції охоплюють такі питання: склад керівних органів громад та духовенства, забезпеченість культовими спорудами і майном, утиски віруючих партійно-державними органами та акції зі зняття

старообрядницьких громад з реєстрації.

Додатковим джерелом у дослідженні становища старообрядців Житомирщини є особистий архів автора, сформований протягом написання дисертації. Зібрані польові матеріали торкаються історії, повсякденного і обрядового життя, звичаїв, традицій, господарських занять, світогляду і сприйняття оточуючого світу старообрядцями поморської та федосіївської згод. Польові дослідження у достатній мірі дозволили встановити об'єктивність архівних документів, перевірити їхню відповідність історичним реаліям, докладніше врахувавши позицію старообрядців. Особливу інформативність в дослідженні мають матеріали історико-етнографічної експедиції серед старовірів Житомирщини, проведеної дисертантом і С. Таранцем у 2012 р. В ході експедиції було обстежено 11 поморських і федосіївських сіл в 7 районах Житомирської та Київської областей.

Важливі документи про історію старообрядницьких громад в умовах радянської дійсності опубліковано у збірниках під редакцією С. Жилюка – «Метаморфози відносин КПУ і РПЦ: від антагонізму до політичного партнерства (архівні документи та матеріали)»²⁷ та «Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979–1991 рр.): Збірник документів»²⁸.

Таким чином, джерельна база дослідження є репрезентативною і дозволяє на основі джерельних відомостей, значною мірою вперше введених у науковий обіг, вирішити поставлені дослідницькі завдання.

У підрозділі 1.3. «Теоретико-методологічні засади дослідження» визначено, що основу дослідження склали загальнонауковий системний, науково-об'єктивний і конкретно-історичний підходи в поєднанні з принципами порівняльного аналізу в оцінках розглянутих процесів.

Концептуальне значення у дослідженні релігійної політики, становища релігійних організації у повоєнній УРСР та на Житомирщині, відносин комуністичного партійно-державного апарату з релігійними інститутами мали праці вітчизняних науковців В. Войналовича, П. Бондарчука, С. Жилюка і Л. Паніної.

Методологія наукового пізнання старообрядництва визначила необхідність всебічного дослідницького аналізу з опорою на положення робіт спеціалістів у даній проблематиці. Для реконструкції історії старообрядництва надзвичайно продуктивним і ефективним виявилось студіювання фундаментальних положень, сформульованих провідними російськими дослідниками С. Белобородовим, О. Костровим, О. Поповою та О. Фішман.

Методологічною основою дисертації є концепція «нової соціальної історії», яка за визначенням С. Белобородова, є найбільш продуктивною при розгляді старообрядницької проблематики. Концепція передбачає описання та аналіз

²⁷ Жилюк С. І. Метаморфози відносин КПУ і РПЦ: від антагонізму до політичного партнерства (архівні документи та матеріали) / С. І. Жилюк. – Рівне : Перспектива, 2006. – 174 с.

²⁸ Релігійна політика радянської влади на Житомирщині (у документах 1979–1991 рр.): Зб. док. / Упорядник С. І. Жилюк. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2011. – 308 с.

релігійних спільнот локального рівня, що не виключає створення колективних портретів і відтворення біографій конкретних постатей.

Осмисленню теорії регіональності старообрядницького світу також сприяли розробки О. Кострова, О. Попової та О. Фішман. Старообрядницький «простір» О. Фішман розглядала як замкнений молитовно-святковий «простір» зі своєю системою і топографією молитовних будинків та кладовищ. Дослідниця стверджувала думку, що локальний старообрядницький «простір» відтворювався, як самодостатня система, і або розгортався у зовнішній старообрядницький світ, або зосереджувався на рівні сім'ї, домівки, окремої особистості.

Оригінальне обґрунтування старообрядницької згоди, як «уявленої спільноти» (за термінологією Б. Андерсона) подав український історик П. Єремєєв. Окреслені ним засади дозволяють глибше зрозуміти межі старообрядницького простору, оскільки старообрядці часто не усвідомлювали меж своєї згоди, її еклезіологічної природи, а уявлена та організаційна єдність громад здійснювалася духовними лідерами громад.

У реалізації вивчення проблеми застосовувались принципи і методи загальнонаукового та історичного аналізу. Принцип науковості дозволив критично осмислити заідеологізовані штампи та інтерпретації окремих дослідників. Принцип світоглядного плюралізму дав можливість уникнути некоректних висловлювань в оцінках старообрядництва. Застосування принципу історизму допомогло здійснити розгляд питань партійно-державної релігійної політики та етноконфесійного життя на Житомирщині у всеукраїнському контексті. Принцип системності сприяв цілісному розкриттю об'єкта дослідження, його структури, релігійної та етнічної компонент.

Намагання досягти неупередженого і ґрунтовного висвітлення теми реалізовано шляхом використання комплексу неопублікованих джерел, різних за походженням і видом, для чого застосовувався метод архівної евристики. Метод аналізу і синтезу забезпечив вивчення окремих складових проблеми і дав можливість виявити загальні тенденції трансформації старообрядницьких громад. З'ясування функціонально-структурних аспектів релігійних змін потребувало методу соціології релігії. Виділити спільні риси і відмінності в організаційному устрої та обрядово-культурній практиці різних напрямків старообрядництва дозволив метод компаративістики. Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрямки дослідження.

Розглянути еволюцію провадження партійно-державної релігійної політики, функціонування старообрядницьких громад Житомирщини на конкретному історичному етапі дав змогу історико-генетичний метод. Для виявлення і співставлення особливостей розповсюдження та функціонування старообрядницьких громад на різних етапах досліджуваного періоду використовувався історико-порівняльний метод. Історико-типологічний метод забезпечив розподіл сукупності об'єктів та явищ, характерних для старообрядницьких громад, на якісно відмінні типи, на основі притаманних їм сутнісних ознак.

Для аналізу кількісних та якісних показників явищ та фактів у статистичному вимірі використовувався метод математичної статистики. Корисним при паралельному аналізі документів різних за своїм походженням був діахронний метод. Герменевтичний метод забезпечив процедуру «вживання» через документ у досліджуваний період, сприяв правильному розумінню змісту історичних подій та фактів.

Методи включеного спостереження та вільного інтерв'ювання, які використовувалися під час експедиційної роботи, забезпечили значне поповнення історико-етнографічного матеріалу. Для характеристики суспільно-релігійної діяльності лідерів старообрядницьких громад з акцентуванням на вивченні їхніх біографій застосовувався просопографічний метод. Зрештою методи систематизації та узагальнення дозволили сформулювати конкретні висновки дисертаційного дослідження.

Застосування вказаного науково-методичного інструментарію дозволило комплексно вирішити окреслені завдання дисертації, уникнути тенденційності та упередженості, сформулювати коректні висновки і узагальнення.

У другому розділі дисертації «Обрядово-культура практика та побутове життя росіян-старообрядців» охарактеризовано основи віровчення старообрядницьких згод, особливості проведення обрядових процесій, проаналізовано звичаї та традиції старообрядців, як маркерів етноконфесійної ідентичності.

У підрозділі 2.1. «Особливості віровчення, богослужіння та сімейно-шлюбних відносин у громадах поморської, федосіївської та попівської білокриницької згод» з'ясовано, що в основі безпопівщини ще від часу її зародження стояло переконання про настання часу антихриста, який знищив істинне священство та панує на землі духовно. В досліджуваний час безпопівці поморської та федосіївської згод головню різнилися у поглядах щодо сімейно-шлюбних відносин. Останні фактично не визнавали таїнство шлюбу, а сімейне співжиття вважали розпусним і неприпустимим. Вчення федосіївців було настільки ригористичним щодо заборони створення сімей та народження дітей, що більшість членів громади тільки у старості могли жити у духовній «чистоті», а до того перебували у гріху. Зовсім іншою була позиція попівців білокриницької згоди, які визнавали священство та мали власну ієрархічну структуру. Попівщина, як і Російська православна церква (далі – РПЦ), визнавала всі церковні таїнства. Богослужіння старообрядців було православною ортодоксією, тому що зберігалось у дониконівській традиції, створеній першими п'ятьма російськими патріархами.

У підрозділі 2.2. «Специфіка здійснення обрядів хрестин, весілля та поховання. Кількісний вимір требовиконань» з'ясовано, що обряди хрещення, весілля і поховання у старообрядців зберігали специфіку та головні риси требовиконань православної традиції, яка існувала у російському суспільстві до другої половини XVII ст. Старообрядці протягом трьох сторіч були єдиними зберігачами та носіями-відтворювачами староправославних обрядів, які в своїй оригінальності залишалися практично незмінними. У дисертації показано, що динаміка здійснення обрядів

хрещення, вінчання та поховання протягом 1945–1991 рр. показувала негативні тенденції, адже кількість таїнств постійно скорочувалася. В першій половині 1960-х рр. у громадах різко зменшилася кількість поховальних обрядів, а з 1972 р. обряди хрещення стали виконуватися вкрай рідко. У 1970–1980-х рр. старообрядці проводили переважно поховальні церемонії. Вінчання у 1960–1980-х рр. взагалі не здійснювалися, лише в 1979 р. і 1984 р. відбулося по одному вінчанню. Врешті кризовий стан громад призвів до того, що протягом ряду років старообрядцями взагалі не проводилися жодні таїнства.

У підрозділі 2.3. «Звичаї та традиції як вияви етноконфесійної ідентичності» доведено, що старообрядці, не дивлячись на тривалий період свого життя на території Житомирщини, де вони перебували у етнічній та конфесійній меншості, все ж таки змогли зберегти свої давні звичаї та традиції. Етнічна компонента визначалася перш за все російською мовою та самоназвою – «русские» або ж «кацапи». Етнічна однорідність підтримувалася також за рахунок ендогамних шлюбів. Аналіз національного складу Житомирської області за даними переписів населення 1939 р., 1959 р., 1979 р. і 1989 р. та їх співставлення з архівними матеріалами щодо кількості старообрядців дали підстави констатувати, що частка старообрядців серед представників російської національності максимального показника сягала у 1939 р. і становила 5%. В подальшому, не зважаючи на те, що російська меншина на Житомирщині зростала (1959 р. – 5,4% від загальної кількості населення, 1979 р. – 7,04%, 1989 р. – 7,9%), кількість старообрядців у ній невпинно скорочувалася: в 1959 р. – 3%, в 1979 р. – 1%, а в 1989 р. – лише 0,6%. Релігійна компонента ґрунтувалася на визнанні за єдиноправильні та спасенні православні обряди, що існували у Росії ще до другої половини XVII ст. Замкнутість старообрядців та їхня відмежованість від оточуючого населення сприяли тому, що асиміляційні процеси другої половини XX ст. так і не набули великого розмаху в старообрядницькому середовищі.

У третьому розділі дисертації «Внутрішньоцерковне становище старообрядницьких громад на Житомирщині: динаміка та тенденції змін» аналізується мережа, структура та склад старообрядницьких громад, охарактеризовано місцеве духовенство попівців та безпопівців, розглянуто роль та функціонування керівних органів громад, особливу увагу звернено на фінансову діяльність, висвітлено майнове становище спільнот віруючих.

У підрозділі 3.1. «Мережа старообрядницьких громад: кількісні та якісні характеристики безпопівських та попівської згод» встановлено, що старообрядницькі громади на території Житомирської області у перші повоєнні роки змогли повною мірою відновити свою діяльність. Специфіка регіону полягала у тому, що старообрядництво було представлено двома напрямками: попівством та безпопівством. До першого належала білокриницька згода, а до другого – поморська та федосіївська згоди. Дослідженням встановлено, що Житомирщина з-поміж інших областей УРСР мала найбільшу концентрацію безпопівщини, до того ж одна з її гілок – федосіївщина зберігалася виключно в Житомирській області. Станом на 1945 р. в 15 областях УРСР функціонували 89

старообрядницьких громад, зокрема на Житомирщині – 19 (21% від загальної кількості). Актив громад області, який у повоєнні роки перевищував 4000 віруючих, поступово скорочувався і вже станом на 1950 р. складав близько 2800 осіб (білокриницької згоди – 300 осіб (11%), а безпопівців – 2500 (89%)). В наступні роки процес скорочення активу продовжувався. Разом з тим, аналіз документів свідчить, що ще до другої половини 1950-х рр. сім'ї старообрядців твердо притримувалися своїх релігійних та звичаєвих основ. Навіть представники партійних і державних установ, які походили з старообрядницького середовища, були віруючими та відзначали головні християнські свята. В межах згод між громадами підтримувалися тісні зв'язки. До 1961 р. на території області попівщина припинила своє існування. В ході дослідження доведено, що мережа старообрядництва у регіоні зазнавала від'ємних змін аж до 1968 р.

Старовірські громади Житомирщини з 1968 і до 1982 р. обслуговували 5 наставників і 6 начотчиків. У 1983 р. на 5 старовірських громад Житомирської області було лише 2 начотчиків. У подальшому криза зі священнослужителями не була подолана – в області діяв 1 наставник. Позитивний приріст у кількості старообрядницьких громад зафіксовано лише у 1990 р., коли було поновлено діяльність 2 громад поморців – у с. Чолівка Коростенського району і с. Великі Кошарища Коростишівського району.

Відвідуваність вірянами церков та молитовень була високою до другої половини 1960-х рр. Віруючі поморської згоди найбільше шанували свято Покрова Пресвятої Богородиці. Автор з'ясував, що кінець 1970-х рр. для громад позначився значним відтоком дітей та молоді, а найголовніше – кризою кадрів духовенства. У 1980-і рр. у 2 з 5 зареєстрованих громад кількість прихожан скоротилася більш як на 50% порівняно з попереднім десятиліттям. Проте, такий кризовий стан був характерним не тільки для старовірів-безпопівців Житомирщини, але й в цілому по УРСР. У 1991 р. мережа старообрядництва на території Житомирщини порівняно з 1945 р. складала тільки 37%, не проявляла тенденцій до відновлення і зростання, не зважаючи на сприятливі умови для релігійного ренесансу.

У підрозділі 3.2. «Місцеве духовенство Древлеправославної Церкви Христової та інститут безпопівських духовних наставників» з'ясовано, що у перші повоєнні роки громади старообрядців мали достатнє забезпечення кадрами духовенства. Більшість духовенства правили служби ще з часів окупації області нацистами. Безпопівські духовні наставники, як правило, отримали духовну освіту від своїх батьків або служителів культу при молитовних будинках. Рівень такої освіти був достатнім і дозволяв виконувати всі обов'язки, покладені на наставників. Соціальне становище наставників було низьким або середнім – більшість з них, окрім духовних справ, додатково заробляли на прожиття робочими спеціальностями і землеробством. Участь у Другій світовій війні брав лише 1 наставник, що належав до федосіївської згоди. В той же час у поморців було 3 наставники, які воювали на фронтах Першої світової війни. Як правило, безпопівські наставники були уродженцями Житомирщини. Кардинально іншою

була ситуація у попівстві – місцеві старообрядці не мали своїх духовних кадрів. Старообрядницьке духовенство було стійким у своїх релігійних поглядах. Лише у 1950-х рр. один духовний наставник поморської згоди мав намір перейти в попівство, а священик білокриницької згоди – в лоно РПЦ, проте не реалізували задуманого.

Попівці Житомирської області з 1958 р. не мали священослужителя. В ході дослідження доведено, що недостатність кадрового забезпечення духовенством різко проявилася у безпопівських громадах наприкінці 1970-х рр. і критично загострилася у 1980-х рр., коли відійшли у вічність наставники похилого віку, а віруючі не мали їм достойної заміни.

У підрозділі 3.3. «*Керівні органи старообрядницьких громад та їхня фінансова діяльність*» показано, що очільниками громад виступали виконавчі органи та ревізійні комісії. Досить часто вони формувалися на базі «двадцятки» засновників громад, які також брали активну участь у керівництві релігійним життям. Хоча керуючі органи мали законодавчо чітко розмежовані повноваження, недостатня обізнаність членів громад з ними призводила до зміщення прав та обов'язків поміж органами. Керуючі органи громад обиралися на демократичних засадах під час загальних зборів всіх віруючих. Керівництво громад було представлене робітниками і землеробами, які не мали вищої освіти. Значний відсоток у керівництві займали пенсіонери.

Фінансова діяльність, контрольована та проваджена керівними органами громад, була запорукою успішного «повнокровного» функціонування громад. Обласний уповноважений РСРК почав постійно відслідковувати фінансові потоки всіх громад лише з 1966 р. Громади білокриницької згоди не отримували фінансової підтримки від Київсько-Вінницької єпископії та московської Старообрядницької Архієпископії ані на постійній основі, ані разово. Така позиція центрального керівництва білокриницької згоди призвела до того, що всі матеріальні питання громади були вимушені вирішувати, розраховуючи виключно на пожертвування своїх вірян. В той же час єпархіальне керівництво, знаючи про тяжке фінансове становище житомирської громади, у 1956 р. встановило для неї щомісячні стягнення на утримання єпископа та секретаріату. Надходження коштів до кас старообрядницьких громад забезпечувалися пожертвуваннями віруючих, фінансами, отриманими від виконання обрядів та продажу свічок і релігійної літератури. В той же час більшість коштів, які громади збирали протягом року, йшли на видатки. Дослідженням встановлено, що влада, розуміючи матеріальну скруту громад, займалася максимально можливим визиском фінансів віруючих. Для цього громади обкладали щорічними сплатами коштів на рахунки Фонду охорони пам'ятників історії і культури та Фонду миру. Кошти, які перераховувалися громадами на утримання цих фондів, як правило, перевищували прибутки, отримані від виконання обрядів чи продажу свічок. Тобто громади під час розрахунку річних видатків могли покладатися тільки на добровільні пожертвування вірян.

У підрозділі 3.4. «*Культові будівлі та майно старообрядницьких громад*»

встановлено, що старообрядці білокриницької згоди протягом 1944–1945 рр. отримали 2 церковні приміщення – у Житомирі та с. Железняки Троянівського району. Старовіри-безпопівці федосіївської згоди, як і попівці, теж отримали 2 культові будівлі – у селах Базарського району: П'ятидубі та Дерманівці. З-поміж старообрядців усіх напрямків найбільшу кількість молитовних будинків мали послідовники поморської згоди, яким вдалося відкрити 15 молитовень. Культові будівлі старообрядців в основному мали вигляд звичайних молитовних будинків, які практично не містили зовнішніх релігійних ознак. В сільських громадах старообрядців молитовні розміщувалися у звичайних дерев'яних будинках. Частина громад, яким державні органи не повернули їхні культові будівлі або ж не надали заміну таких, змушені були орендувати приміщення у жителів своїх населених пунктів. Внутрішнє убранство молитовень було різним, в залежності від збереженості такого у громаді та бажання віруючих залишати власні ікони чи богослужбні книги у культовій споруді для загального користування. У майновому становищі найвищі позиції з-поміж усіх громад мали старообрядці білокриницької згоди Житомира та с. Железняки, поморці Житомира, Бердичева, Новограда-Волинського, с. Російські Пилипи та федосіївці с. П'ятидуб.

У четвертому розділі дисертації «Партійно-державна релігійна політика та її реалізація відносно старообрядницьких громад Житомирської області» висвітлено різні аспекти антирелігійних кампаній радянської влади.

У підрозділі 4.1. «Загальна характеристика партійно-державної релігійної політики» з'ясовано, що партійно-державна політика щодо релігійних громад у перші повоєнні роки була відносно лояльною та не містила ознак тиску. Разом з тим, радянське керівництво не полишало ідеї викорінення релігії зі свідомості мас. Так, уже з 1948 р. влада поновила наступ на релігію. Релігійна політика на Житомирщині загалом здійснювалася у всеукраїнському контексті. Особливого розмаху антирелігійна кампанія набула з 1954 р., коли атеїстична пропаганда поєдналася з жорстким адмініструванням діяльності віруючих, а у 1960–1961 рр. сягнула свого апогею. Життя громадян було наскрізь пронизане атеїстичною пропагандою, яка охопила заклади системи освіти, культури та навіть медицини. Влада доклала неймовірних зусиль для перемоги над своїм ідейним противником – релігією. Розуміння приреченості боротьби радянської влади з релігією почало формуватися лише у 1990 р. під час нових суспільно-політичних трансформацій.

У підрозділі 4.2. «Заходи місцевих органів влади щодо обмеження релігійної діяльності старообрядців та реакція на них з боку духовенства і віруючих» показано, що обласний уповноважений РСРК та місцева влада вчиняли всі від них залежні дії задля мінімізації релігійної активності старообрядців, доведення громад до духовного, майнового і матеріального зубожіння. У дисертації наведено багато прикладів, які доводять, що переслідування духовенства, віруючих, позбавлення громад культових споруд за вигаданими причинами вводилися радянським керівництвом в ранг норми. Знуцання над прихожанами старообрядницьких громад були спрямовані на звуження і обмеження їхньої організованої діяльності, що зрештою дало б підстави офіційно ліквідувати

релігійне об'єднання. Автор відзначає, що спад антирелігійних акцій щодо старообрядців відбувся у другій половині 1970-х рр. – лише з цього часу громади, які виявили релігійну стійкість та змогли відстояти себе, продовжили існування без гонінь.

У підрозділі 4.3. «Ліквідація мережі старообрядницьких громад на Житомирщині у 1948–1968 рр.» з'ясовано, що мережа старообрядницьких громад, які відновили свою діяльність у 1945 р., зазнала найбільших потрясінь в період 1948–1968 рр. Протягом цього часу радянська влада ліквідувала 14 громад (1948–1949 рр. – 2, 1951 р. – 2, 1960-і рр. – 10). У результаті кампаній із зняття з державної реєстрації старообрядницьких громад остаточно зникла з конфесійної мапи Житомирщини білокриницька згода. Значних втрат зазнала поморська згода – було знищено 11 громад. Заходи влади позначилися і на федосіївцях – з 2 зареєстрованих в області громад продовжила функціонування тільки одна. У ході проведеного дослідження встановлено, що мережа старообрядницьких громад, яка руйнувалася владою 20 років, скоротилася на 74%.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного наукового дослідження автор виносить на захист наступні **висновки і положення**:

1. Старообрядницькі віровчення і обрядово-культура практика майже без змін зберігалися ще з дониконівського, дореформеного періоду РПЦ першої половини XVII ст. У громадах білокриницької згоди виконання обрядів хрещення, вінчання і поховання мали високі показники протягом всього періоду їхнього існування. Іншою була ситуація у безпопівських спільнотах, які з 1966 р. практично відмовилися від обряду вінчання, а похоронні церемонії в рази домінували над хрещеннями. Старообрядці відокремлювали себе від оточуючого їх світу за двома принципами: релігійним – заборонялося «миршення» з іншовірними і суто етнічним – оскільки були росіянами, намагалися не змішуватися з представниками інших національностей, за виключенням переходу останніх у старообрядництво. Таким чином, в рамках російської національності склалася окрема етноконфесійна група старообрядців. На Житомирщині збереженню окремішності та самотності старообрядців сприяло те, що в області було багато сіл, заснованих старообрядцями ще у XIX ст., або тих сіл, де вони мали кількісно значиме представництво.

2. Станом на 1945 р. в Житомирській області було зареєстровано 19 старообрядницьких громад. У наступні роки мережа старообрядницьких громад не зростала і залишалася сталою до 1948 р. В області діяли громади попівців – білокриницька згода і безпопівців – поморська і федосіївська згоди. Концентрація безпопівських громад в області була найбільшою по УРСР, а старовіри-федосіївці на конфесійній мапі республіки були представлені лише на Житомирщині. Громади попівців наприкінці 1940-х рр. кількісно зростали за рахунок змішаних шлюбів та переходів у старообрядництво колишніх віруючих РПЦ. Громади старообрядців до 1960-х рр. зберігали власну самотність. Особливо виразно це

простежувалося у селах, заснованих старообрядцями ще в XIX ст. В цих населених пунктах радянська політика секуляризації не мала жодного успіху – практично все населення відвідувало молитовні, в тому числі місцеве керівництво сільрад, партійні функціонери та представники культурно-масових закладів. У другій половині 1970-х рр. старообрядці певною мірою зблизились у відносинах з ідеологічно ворожою їм РПЦ. У 1980-х рр. старообрядницькі громади перебували у кризовому стані, молодь практично не відвідувала богослужіння або ж робила це інколи, задля заспокоєння віруючих батьків та рідних. Станом на 1991 р. мережа старообрядницьких громад Житомирщини продовжувала займати провідне місце серед безпопівців в Україні.

3. Священнослужителі мали достатню духовну підготовку і значний досвід роботи. Інститут безпопівських духовних наставників формувався виключно за рахунок місцевих старовірів, частина з яких отримала початкову духовну освіту у новообрядницьких православних церковно-парафіяльних школах, а основи старообрядницького віровчення здобувала вдома від батьків, наставників та начотчиків їхніх громад. Священики білокриницької згоди входили до складу Київсько-Вінницької єпархії московської Старообрядницької архієпископії Древлеправославної Церкви Христової. Попівське священство Житомирщини аж до 1950 р. було втягнене у внутрішній конфлікт в ДЦХ між «окружниками», які становили переважну більшість і «неокружниками», які активно протидіяли їм в Київсько-Вінницькій єпархії та намагалися вивести частину приходів з підпорядкування Старообрядницької архієпископії. У безпопівських громадах вже в другій половині 1970-х рр. різко забракло кадрів для наставництва. З другої половини 1980-х рр. і до 1991 р. в Житомирській області був тільки 1 духовний наставник.

4. Керівними органами громад були так звані «двадцятки» засновників, виконавчі органи і ревізійні комісії. Рішення про склад керівних органів приймалися відкритим голосуванням на загальних зборах прихожан церков і молитовних будинків. Громади не були поінформовані апаратом обласного уповноваженого РСРК щодо положень про діяльність та функції «двадцятки», виконавчих органів і ревізійних комісій. Як наслідок, по-перше, керівні органи громад часто мали більшу кількість членів, ніж було потрібно, або ж навпаки. По-друге, не завжди орієнтувалися у визначених для них завданнях. Це призводило до того, що в деяких громадах ці органи мали номінальне значення і нерідко через певні обставини взагалі не діяли. Особливо чітко це видно з другої половини 1960-х рр., коли переобрання, заміщення вакантних посад у керівних органах проводилися загальними зборами громад вкрай рідко.

5. Основний дохід громад формувався за рахунок благочинності віруючих, однак пожертвування парафіян не були значними і не покривали всіх видатків. Наступною за значенням статтею доходу був продаж свічок, а пізніше і релігійного начиння та молитовних видань, які з 1960 до 1978 р. продавати у молитовнях було заборонено РСРК в УРСР. Видатки, окрім властивих всім релігійним об'єднанням, складалися з низки вигаданих владою поборів, які мали

послаблювати платоспроможність громад.

6. Релігійна політика радянської влади щодо релігійних інституцій до середини 1948 р. була поміркованою та виваженою. Проте в 1948 р. знову відновилися гоніння на віруючих, влада повернулася до політики «войовничого атеїзму», лише у більш коректній формі. Викорінюючи релігійну свідомість населення, радянська влада намагалася пронизати атеїзмом усі сфери побуту громадян. Старообрядництво у працях радянських релігієзнавців компрометувалося, віруючих показували як безкультурних сектантів, неуків, що притримувалися найбільш диких звичаїв та правил. Дотримання старообрядцями власної етноконфесійної ідентичності розглядалося як прояв шовінізму.

7. Вперше старообрядницькі громади зазнали тиску зі сторони обласного уповноваженого ще в 1945 р., коли він намагався реалізувати свій намір з підпорядкування безпопівських громад протилежній їм у поглядах Старообрядницькій архієпископії ДЦХ. Основними методами пресингу щодо старообрядницького духовенства були непомірні податки та реєстраційні заборони. Податки за відправи та обряди лягали важким тягарем на священиків та духовних наставників. Основним об'єктом антирелігійних кампаній були молитовні споруди старообрядців. У боротьбі за культові споруди владою використовувався весь спектр форм і методів адміністрування. Органи влади не ставили до відома громади про особливості законодавства щодо купівлі, побудови молитовень, а по факту, коли громади вже здійснили такі дії, обласний уповноважений і місцеві органи влади починали відстоювати «букву закону». Після процедури вилучення, здебільшого, церкви та молитовні передавали під культмасові, навчальні та медичні заклади. Процеси вилучення будівель супроводжувалися глуmlinням над святинями.

8. Громади, які влада позбавила культових споруд, досить швидко ставали жертвами останнього етапу проваджених проти них антирелігійних кампаній – зняття з реєстрації. У перипетії довкола відібрання культових будівель та зняття громад з реєстрації залучалися апарати обласного, республіканського та союзного уповноважених у справах релігійних культів, сільські, міські, районні та обласна ради, народні суди районів та прокурори, школи, клуби, медичні заклади. Процес зі зняття з реєстрації старообрядницьких громад в Житомирській області тривав протягом 20 років, з 1948 до 1968 р. За цей час була заборонена діяльність громад старообрядців білокриницької згоди, старовіри поморської згоди до 1968 р. зазнали 67% скорочення їхньої мережі, у старообрядців федосіївської згоди залишилася одна громада. Встановлено, що в результаті антирелігійної кампанії, проведеної радянськими органами влади в Житомирській області, були ліквідовані 14 громад старообрядців.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Сичевський А. О. Діяльність православної місії серед старообрядців

Волинської губернії у 1904–1914 рр. (за матеріалами «Волинских епархиальных ведомостей») / А. О. Сичевський // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 172–175 (0,65 др. арк.).

2. Сичевський А. О. Становище старообрядницької громади села Роботище Новоград-Волинського району Житомирської області у 1944–1960 рр. / А. О. Сичевський // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 72. – С. 154–160 (0,67 др. арк.).

3. Сичевський А. О. Громади старообрядців Древлеправославної церкви Білокриницької ієрархії на Житомирщині у 1944–1961 рр. / А. О. Сичевський // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет. Рівненський інститут слов'янознавства Київського слав'янського університету. – Рівне, 2013. – Вип. 16. – С. 92–103 (1,67 др. арк.).

4. Сичевський А. О. Старовіри Червоноармійського району Житомирщини в умовах державного атеїстичного режиму (1945–1961 рр.) / А. О. Сичевський // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 472–485 (0,86 др. арк.).

5. Сичевський А. О. Анклав старообрядницьких безпопівських поселень у Базарському районі Житомирщини в 1945–1962 рр. / А. О. Сичевський // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 73. – С. 44–47 (0,85 др. арк.).

6. Сичевський А. О. Громади старовірів поморської згоди у Бердичівському районі Житомирщини в 1944–1963 рр. / А. О. Сичевський // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 8. – С. 141–155 (0,88 др. арк.).

7. Сичевський А. О. Релігійне життя старообрядців села Чолівка Коростенського району Житомирщини у 1944–1990 рр. / А. О. Сичевський // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2013. – Вип. 6. – С. 244–247 (0,52 др. арк.).

Публікація у закордонному виданні

8. Сычевский А. А. Становление и распространение единоверия в Волынской епархии (1904–1922 гг.) [Электронный ресурс] / А. А. Сычевский // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Электронный научный журнал. – 2013. – № 4 (8). – С. 91–104. – Режим доступа к статье : http://vestospu.ru/archive/2013/articles/15_4_2013.pdf (1,19 др. арк.).

Публікації в інших наукових виданнях

9. Сычевский А. А. Собор во имя сщмч. Игнатия Богоносца в городе Житомире: к истории храмового строения (1856–1927 гг.) / А. А. Сычевский //

Україна: надбання культурної спадщини. Матеріали п'ятої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання», листопад 2013 р. / За ред. О. Белявської. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – С. 153–164 (0,65 др. арк.).

10. Сычевский А. А. Историко-этнографическая экспедиция на Житомирщину июля 2012 года / А. А. Сычевский, Таранец С. В. // Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность: сборник научных трудов и материалов / НАН Украины, Ин-т укр. археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Музей истории и культуры старообрядчества Украины; [отв. ред. и сост. С. В. Таранец]. – К. : Віпол, 2013. – Вып. 6. – С. 205–227 (1,06 др. арк.).

11. Сичевський А. О. Житомирська громада старообрядців Білокриницької згоди у 1944–1961 рр. / А. О. Сичевський // Науковий діалог «Схід–Захід». Матер. II всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Бахчисарай, 12 жовтня 2013 р.): у 4-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 2. – С. 180–183 (0,21 др. арк.).

12. Сичевський А. О. Громада старообрядців–попівців села Железняки Троянівського району Житомирщини у 1945–1949 рр. / А. О. Сичевський // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15–16 листопада 2013 р.): Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 71–73 (0,16 др. арк.).

13. Сычевский А. А. Религиозная идентичность старообрядцев-беспоповцев в СССР: особенности и трансформации (на примере общин Житомирской области в первой половине 1970-х гг.) / А. А. Сычевский // Религия и гражданское общество: между фундаментализмом и секуляризацией. Материалы XII международного семинара 20–25 ноября 2013 г., г. Ялта. / Под ред. Т. А. Сенюшкиной. – Севастополь : Вебер, 2014. – С. 271–274 (0,2 др. арк.).

14. Сичевський А. О. Польові дослідження общин старовірів–безпопівців як важлива складова краєзнавчих студій в Україні (з досвіду роботи на Житомирщині) / А. О. Сичевський // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Історичні регіони України: минуле та сучасність». – Харків, 2013. – С. 22–26 (0,27 др. арк.).

АНОТАЦІЯ

Сичевський А.О. Старообрядницькі громади на Житомирщині у 1945 – 1991 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Житомирський державний університет ім. І. Франка. – Житомир, 2015.

У дисертації досліджено історію старообрядницьких громад на Житомирщині у 1945–1991 рр., процес їх структурування та трансформацій за умов радянської дійсності. У дисертації на основі широкого кола джерел і літератури з'ясовано внутрішнє становище старообрядницьких громад області:

динаміка чисельності громад, їх соціально-демографічні зміни, забезпеченість кадрами священнослужителів, наявність у віруючих культових будівель. Значна увага присвячена особливостям етноконфесійної ідентичності старообрядців. У дослідженні окреслено специфіку релігійної політики, визначено головні напрямки її провадження радянськими органами влади. Розкрито роль уповноваженого Ради в справах релігій та культів при Житомирському облвиконкомі у питаннях державної політики щодо старообрядницьких громад.

Ключові слова: Житомирщина, старообрядництво, етноконфесійні спільноти, конфесійне життя, суспільно-релігійні зміни, державно-церковні відносини, релігійна політика, атеїзація, адміністрування.

АННОТАЦІЯ

Сычевский А.А. Старообрядческие общины на Житомирщине в 1945–1991 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Житомирский государственный университет им. И. Франко. – Житомир, 2015.

Диссертация посвящена истории старообрядческих общин на Житомирщине в 1945–1991 гг., процессам их структуризации и трансформаций в условиях советской действительности. Установлено, что общины старообрядцев в первые послевоенные годы смогли в полной мере возобновить свою деятельность. Выяснено, что Житомирщина среди других областей УССР имела наибольшую концентрацию общин беспоповцев. Доказано, что сеть старообрядчества в регионе сокращалась вплоть до 1968 г. Позитивный прирост в количестве общин зафиксирован лишь в 1990 г., когда была возобновлена деятельность 2 общин поморцев.

Конец 1970-х гг. для общин обозначился значительным оттоком детей и молодежи. В 1980-е гг. в 2 из 5 зарегистрированных общин количество прихожан сократилось более чем на 50% сравнительно с предыдущим десятилетием. Однако, такое кризисное состояние было характерным для староверов-беспоповцев и в целом по УССР. В 1991 г. сеть старообрядчества на территории Житомирщины сравнительно с 1945 г. складывала только 37%, не проявляла тенденций к возобновлению и росту, несмотря на благоприятные условия для религиозного ренессанса.

В первые послевоенные годы общины имели достаточное обеспечение кадрами духовенства. Беспоповские наставники, как правило, получали духовное образование от своих родителей или служителей культа при молитвенных домах. Выяснено, что социальное положение наставников было низким или средним – большинство из них, кроме духовных дел, дополнительно зарабатывало на проживание рабочими специальностями и земледелием. Большинство беспоповских наставников были уроженцами Житомирщины. Кардинально другой была ситуация в попковстве – местные старообрядцы не имели своих

духовных кадров. Духовенство старообрядцев было стойким в своих религиозных взглядах. Доказано, что недостаточность кадрового обеспечения духовенством резко проявилась в общинах с конца 1970-х гг. и стала критической в 1980-х гг.

В качестве управляющей верхушки общин выступали исполнительные органы и ревизионные комиссии. Хотя эти институты имели законодательно четко размежеванные полномочия, недостаточная осведомленность членов общин с ними приводила к путанице в правах и обязанностях между органами. Руководство общин было представлено рабочими и земледельцами, которые не имели высшего образования. Значительный процент в руководстве занимали пенсионеры.

Власть, зная о материальных проблемах общин, занималась максимально возможным извлечением финансовых средств верующих. Для этого общины облагали ежегодными уплатами средств на счета Фонда охраны памятников истории и культуры и Фонда мира. Средства, которые перечислялись общинами на содержание этих фондов, как правило, превышали прибыль, полученную от выполнения обрядов или продажи свечей.

Партийно-государственная религиозная политика на Житомирщине в целом осуществлялась во всеукраинском контексте. Доказано, что областной уполномоченный Совета по делам религии и культов и местная власть делали всё от них зависимое ради минимизации религиозной активности старообрядцев, доведения общин к духовному, имущественному и материальному обнищанию. В диссертации показано, что преследования духовенства, верующих, лишения общин культовых сооружений под вымышленными предлогами вводились советским руководством в ранг нормы. Выяснено, что сеть общин старообрядцев, которые возобновили свою деятельность в 1945 г., испытала наибольшие потрясения в период 1948–1968 гг. В течение этого времени советская власть ликвидировала 14 общин. В результате кампаний по снятию с государственной регистрации общин старообрядцев окончательно исчезло из конфессиональной карты Житомирщины белокриницкое согласие. Спад антирелигиозных акций относительно старообрядцев произошел во второй половине 1970-х гг.

Показано, что в основе беспоповщины ещё со времени её зарождения стояло убеждение о пришествии антихриста, который уничтожил истинное священство и господствует на земле духовно. Совсем другой была позиция поповцев белокриницкого согласия, которые признавали священство и имели собственную иерархическую структуру. Отмечается, что динамика осуществления обрядов крещения, венчания и захоронения показывала признаки негативных тенденций. Кризисное состояние общин привело к тому, что в течение ряда лет старообрядцами вообще не проводились никакие таинства. Доказано, что старообрядцы, несмотря на длительный период жизни на территории Житомирщины, где они находились в этническом и конфессиональном меньшинстве, все же смогли сохранить свои давние обычаи и традиции.

Ключевые слова: Житомирщина, старообрядчество, этноконфессиональные сообщества, конфессиональная жизнь, общественно-религиозные изменения,

государственно-церковные отношения, религиозная политика, атеизация, администрирование.

SUMMARY

Sychevskyi A.O. Old-believer`s Communities in Zhytomyr Region During 1945-1991 Years. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in History, specialty 07.00.01 - History of Ukraine. - Ivan Franko State University of Zhytomyr city, Zhytomyr, 2015.

The thesis researches the history of Old-believer`s communities in Zhytomyr region during 1945-1991 years, process of structuring and transformation in terms of Soviet reality. The thesis is based on a wide range of sources and literature revealed internal situation of Old-believer`s communities of the region: abundance dynamics of communities, their socio-demographic changes, provision of clergy staff, availability of cult buildings in believers. Much attention is devoted to the peculiarities of ethno-confessional identity of the Old-believers. The research outlines the specifics of religion policy, defines the main directions of its proceedings by Soviet authorities.

This disclosed the role of the Commissioner of the Ministry for Religious Services and Cults of Zhytomyr Regional Executive Committee in matters of public policy related to Old-believer`s communities.

Keywords: Zhytomyr region, Old Belief, ethno-confessional communities, socio-demographic changes, state-church relations, religion policy, atheization, administration.

Підписано до друку 11.08.15. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. 121.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua